

RÖPKE HARMADIK ÚTJA

ÚGY TUDJUK, nálunk is sokan olvasták Wilhelm Röpke genfi egyetemi tanár, európaszerte ismert közgazdának „Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart“ című, idén megjelent könyvét. Meg is érdemi az érdeklődést. Írójától mi sem áll távolabb, mint a jelenségeknek a gazdálkodás egyetlen oldaláról való szemlélete. Ellenkezőleg, inkább azt vethetni szemére, hogy talán túlságosan messze megy az összefüggések vizsgálatában: földrajzilag szinte az egész glóbuszt, időben a letűnt századokat, különösen az utolsó kettőt tekinti át; érinti a történelmi fejlődést, a politikai áramlatokat, a szellemi élet különböző, így irodalmi megnyilvánulásait; továbbfejleszti a korunk válságáról megjelent művek gondolatait. De éppen az anyagnak ez a gazdagsága — benne gyakran el is kalandozik — a könyv egyik vonzóereje és kétségtelen sikerének magyarázata.

A társadalomnak vizsgálat alá vett válsága nagyban és egészben a XIX. század uralkodó eszméinek, a liberalizmusnak, ezen belül gazdaságilag a kapitalizmusnak válságát jelenti. Ezt a rendszert Röpke alapján jónak és ha nem is egészségesnek, mindenesetre gyógyíthatónak tartja. De nem azonosítja magát vele abban az „elfajzott“ formájában, ahogyan előttünk, főként az utolsó évtizedekben jelentkezett. Vele szembe természetesen nem a konzervativizmust állítja, mely lényegileg hozzátartozik, hanem a szocializmust s a kollektívizmus különböző válfajait. A liberalizmus ellenfeleivel tehát — az alapelvet megmentendő — vitába száll. Ennél figyelemreméltóbb azonban, hogy végeredményben liberális-kapitalista társadalompolitikus és közgazda létére a korunkba átnyúló tizen-

kilencedik századnak társadalmi és gazdasági rendjét a legteljesebb elfogulatlansággal bírálja; hibáiról, tévelygéseiről, bűneiről oly terjedelmes jegyzéket ad, amelyet a liberalizmus ádáz ellenségei is alig állítottak össze. Ahhoz az orvoshoz hasonlítható, akit kissé későn hívtak a legkülönbözőbb s a legelőrehaladottabb stádiumban levő betegségekben szenvedő pácienshez s aki reményt nyújt ugyan a gyógyulásra, de a kóros állapot minden részletét kíméletlenül feltárja.

Alap gondolatát talán lehetséges igen röviden összefoglalni. Annál nehezebb volna egy szűkre szabott cikk keretében fejtegetéseit nyomon követni. Talán, ha a szorosabban vett gazdasági kérdésekkel kapcsolatos fontosabb megjegyzéseinél maradunk, — futja az időből és a térből.

Néhány mondatba sűrítve, Röpke álláspontját a következőképpen jellemezhetjük.

Két fronton folytatott harcról van szó: egyrészt a kollektivizmus ellen, másrészt az ellen az alapos revízióra szoruló liberalizmus ellen, mely a tizenkilencedik században kifejlődött. Amit ezzel szemben kívánatosnak tart — a monopóliumok, kartelek, szubvenciók és a többi kinövéseitől megszabadított gazdasági rend —: az a harmadik út („dritter Weg“). Korunk válságának terjedelmes, minden részletre kiterjedő diagnózis után jut el a terápiához, mely „a harmadik úton“ át visz.

A kapitalizmus régen és mélyen ható betegségeinek változatos következményei közül különösen kettőt emel ki. Az egyik a proletarizálódás, tehát a nagyipari életmóddal és munkamenettel kapcsolatos függőség és bizonytalanság, „melyen sem magasabb bérekkal, sem nagyobb mozgókép-színházakkal nem lehet javítani“. Ezzel rokon s a szerzőtől újra meg újra emlegetett jelenség és betegség, mely egy évszázad óta növekvő mértékben támadta meg a nyugati országokat: a társadalom szerkezetét rombolja és mállasztja. Ezt a betegséget Röpke a „Vermassung“ szavával jelöli meg; *magyarul* talán eltömegesedésnek, vagy az egyszerűség kedvéért tömegesedésnek lehet mondani. Ezen azt érti, hogy az egészséges társadalom szerkezete és felépítése meggyengült, az emberi közösségek, mint amilyen a szomszédság, család, község, egyház, hivatás stb. széthullóban vannak s helyéjük az absztrakt egyéniségek halmaza lép, melynek tagjai egyrészt elszigeteltek, másrészt társadalmi feladataik tekintetében összezúfoltak, mint a hangyák a bolyban. A nagy appartement-ház lakói teljesen idegenek egymástól s talán a légótalmi pincében találkoznak először. Ezenkívül többi embertársaikhoz is külsőséges és mechanikus vonatkozások fűzik őket, mint vevőket és eladókat, mint egymásra torlódo embertömeg tagjait, mint választókat, rádióhallgatókat és mozilátogatókat. Tömegem nem érti a kisebb jövedelmű rétegeket. Sokkal inkább bizonyos társadalmi elfajzásról beszél, mely független a jövedelem nagyságától, sőt, az elnevezés legkevésbé azokat a rétegeket, parasztokat és kézműveseket illeti meg, amelyek megalapozott viszonyok között, bár egyáltalában nem jólétben élnek. Tömegember bőven található a társadalom piramisának csúcán.

Ne szálljunk most vitába e megjegyzésekkel s ne keressük, vajjon nagyvárosi élet, mely a világból utóvégre nem küszöbölhető ki, hogyan képzelhető bizonyos tagadhatatlan elkülönülés nélkül, mely mellett barátság, rokonság, hivatás kötelekei kétségkívül ápolhatók; ne keressük azt sem, vajjon a falusi és kisvárosi együttélés minden esetben oly ideális-e? Figyeljünk inkább a szerzőnek a fennálló liberális-kapitalista rendről tett bírálatára; előbb azonban érdemes megállni egy-két általánosabb jellegű s igen találónak mutakozó megjegyzésénél.

A tömegesedéssel kapcsolatban helytálló kritikával illeti az újabb nyelvfejlődést; itt természetesen főként a német nyelvre van tekintettel. A nyelvhasználateltömegesedésére jellemző szerinte a színtelen papírosnyelv terjedése, a nyelvérzék eldurvulása; ijesztő közömbösség nemcsak az anyanyelv, hanem a logika törvényeivel szemben is. Az emberek imponálni akarnak azzal, hogy nagyvárosiak, hogy tele vannak műveltséggel s szinte köpik az

új kifejezéseket, melyek az egészséges nyelvhasználathoz úgy aránylanak, mint a divatos műdalok a népdalhoz.

Szembefordul azzal a racionalizmussal, mely nem elégszik meg a világ jelenségeinek felismerésével, hol a tiszta értelem kritikájának alkalmazása helyén van, hanem úgy véli, hogy a társadalom történései is majd ilyen észszerű motívumok szerint fognak alakulni. A racionalizmusnak ezek a tévelygései elvezetnek ahhoz a technikai-tudományos racionalizmushoz, amely végül a társadalmat gépnek tekinti, tervgazdaságilag akarja szervezni: vitaminokkal, mikroszkóppal, logarléccel, atomrombolással, pszichoanalízissel, matematikai statisztikával, hormonokkal. A „társadalmi mérnökök“ gögös és vakon önhitt tudománya ez, melyet egyik képviselője a maga naivitásában „modern társadalmi technikának“ nevezett. Joggal olvassa rá a szerző ezekre a törekvésekre Huxley „Szép új világ“ című könyvének véres szatíráját.

Térjünk rá azonban a kapitalizmus bírálataira — mondhatnék bűnlajstromára — melynek főbb tételei Röpke művében a következők:

A kapitalizmus keletkezése a legtöbb helyen — bizonyos kivételekkel, melyek közé Svájc is tartozik — összefügg a feudális abszolútizmus rendszerével. Ennek öröksége nyilvánul meg a nagy vagyonok halmozásában s a gazdasági hatalmi pozíciók elfoglalásában, melyek a kapitalizmusnak plutokratikus vonást adnak. A feudalizmusnak a kapitalizmusba való átnyúlása a tiszta piacgazdálkodást olyan ódiummal terheli, amely alatt azután a tisztességes munka útján létrejött tulajdon is szenved.

A fejlődés másik sajnálatos tünete a proletármunkaerők tömegének kialakulása. Ugyanaz a hatalmi elv, amely egyeseket gazdagokká tett és nekik különösen előnyös helyzetet biztosított, másokat kiemelt birtokállományukból s ezzel megalkotta a gyökértelen és munkaereje állandó értékesítésére utalt társadalmi osztályt.

A dolgoknak ez a menete különösen világosan követhető a német és angol gazdaság történetében.

Az Egyesült Államokban a nagyipari fejlődés az európai feudalizmusból húzott hasznot: a földrészünkön falusi proletárrá vált emberek jobbnak tartották kivándorolni és szabadabb ipari proletárrá lenni.

A társadalom minden beteges elfajzásának végső forrása — a szerző szerint — az embereknek a földtől való erőszakos elválasztása.

Itt közbevetőleg meg kellene kérdezni, hogy, ha egyáltalában szükség van ipari termelésre s ennek ilyen vagy olyan társadalmi rend keretében munkástömegekre, vajjon honnan vehetők ezek, ha nem — esetleg egy-két generáció közvetítésével — a faluból, főként ha a föld és a falu, amint azt számtalan példa mutatja, az egész parasztlakosságot sem ilyen, sem olyan földbirtokmegosztás mellett eltartani nem tudja, különösen nem olyan életnívón, mint amelyet szerzőnk nagyon helyesen és érthetően az ipari munkásnak szeretne biztosítani?

Folytassuk azonban Röpke bíráló megjegyzéseit.

A feudalizmussal mérgezett kapitalizmus mindenütt elfajzott. Bizonyos jogi intézmények keletkeztek, mint amilyen a részvénytársaság, a korlátolt felelősségű társaság, a szabadalmi jog, a csődjog, a karteljog és sok minden egyéb, ezek olyan módon fejlődtek, hogy sok tekintetben kártékonyaknak, a gazdasági rendet veszélyeztetőknek tekinthetők.

A gazdaságpolitikai gyakorlatnak a múltban elkövetett balfogásai az elmélet tévedéseiben gyökereznek. Katasztrófális hiba volt a piacgazdálkodást valamely autonóm, önmagáért levő intézménynek tekinteni, amely semmiféle javításra nem szorul. Nem kevésbé sajnálatos és végzetes vakság volt szabad utat engedni annak az ipari fejlődésnek, amely az ember alapvető életösztöneinek és legelemibb immateriális igényeinek megvetésével a nagyvárosi ipari munka és élet folyamán át a tömegélet denaturalizálásához vezetett. Verseny, gazdasági racionalizmus alkalmazásában van egy felső határ (optimum), amelytől kezdve az okozott kár növekvő mértékben lépi túl a hasznot. Amint a tiszta demokrácia, úgy a tömény kapitalizmus is elviselhetetlen és élvezhetetlen; ez nyilvánul meg egyebek között abban a mélységes ellenérzésben is, amellyel az Egyesült Államok minden viszonylatának kommercializálása eltölt bennünket.

A kapitalizmusnak Röpke felsorolta betegségei közé tartozik még — s nem utolsósorban — a válságokra és munkanélküliségre való hajlandóság. A konjunktúra kedvező alakulását és a gazdasági haladás gyorsulását depressziókkal kell megfizetni. A munkamegosztás fejlődésével növekszik a termelékenység, de egyúttal a gazdasági rendszernek egyensúlyzavarok iránt való fogékonysága is. Óva int emellett attól az illúziótól, mintha egy szocialista gazdálkodás más helyzetben volna.

Felváztuk így a kórképet, természetesen hiányosan, hiszen a négy-százoldalas, eleven, változatos, az érdeklődést végig lekötő könyv javarésztét tölti ki. Mint említettük, Wilhelm Röpke magát a szervezetet gyógyíthatónak, egészségét helyreállíthatónak tartja.

Az állandó értékű jótulajdonságok közül, amelyeket a liberális gazdasági renden elismer, említük meg a következőket:

Amíg a munkamegosztáson alapuló közgazdaságot a piac és a verseny szabályozza, addig a nép termelőerői úgy érvényesülnek, amint az a fogyasztók fogyasztási kívánságának megfelel. A piacgazdálkodás menete úgyszólván mindennapi népszavazás („plébiscite de tous les jours“) hol minden pénzdarab szavazócédulát jelent. Ez a fogyasztók demokráciája s a szavazás tökéletesen az arányos rendszer szerint történik; majorizálásról nincs szó. Ez egyúttal a tiszta piacgazdálkodás „tervgazdálkodása“, mellyel szemben a szocialista tervgazdálkodás a fogyasztók demokráciáját megszünteti és felsőbb paranccsal helyettesíti.

A tiszta piacgazdálkodás azt jelenti, hogy gazdasági hibák irgalmatlanul büntetésben részesülnek, mely veszteségek s végül csőd útján a termelésben felelős elemek sorából való kizáráshoz vezet. A liberális vagyis a tiszta piacgazdálkodásnak kedvező régi világgazdaság volt az, amely az államhatárokat, a nyersanyagokban gazdag területek felett való uralmat és az egyesek állami hovatartozóságát olyan messzemenő mértékben közömbösítette, amint az egyáltalában lehetséges volt. — Nemzetközi összeütközésre maradt még elég ok, de legalább ez az egy méreganyag — az egyenlőtlen nyersanyagelosztás és egyes országok különböző termelési képessége és népsűrűsége — továbbá a „birtokosok“ és „nincstelének“ ellentéte a sokat ócsárolt kapitalizmus idejében a liberális rend következtében a minimumra csökkent. Csak így volt lehetséges, hogy olyan kis államok, mint például Svájc, korlátolt és szűkös területükön a legnagyobb mértékben virágozni tudtak. Amint a nemzetközi politikai rend a politikai egyenjogúságot, úgy biztosította a liberális világgazdaság nagy és kicsiny országok egymásmelletti létezését a legteljesebb egyenjogúság alapján, mely lehetlenné tette, hogy a politikailag hatalmasok a gyenge államokat kizsákmányolják. Az a tény, hogy valamely állam politikailag bizonyos nyersanyagtermő területek fölött uralkodott, egyáltalában nem jelentette (a piacgazdálkodás esetében), hogy a nyersanyagtermelést birtokolta. Ismételjük, a szocializmus kollektív és tervgazdálkodása — ezekről mondott bírálatára nem térünk rá bővebben — a szerző szerint éppoly elvetendő, mint az elfajzott kapitalizmus.

A „tervgazdaság“ bűvös erejűnek vélt szava — írja egyebek között — egyre inkább magába foglalja az állam minden elképzelhető gazdasági tevékenységét. A kellő propaganda azt a hitet kelti, mintha a világ most haladna a tervgazdaság felé, holott végeredményben alig képzelhető gazdasági tevékenység valamilyen „terv“, vagyis világosan megjelölt cél nélkül. A védővámok bevezetése például azon az előzetes elgondoláson alapul, hogy általa a kívánt módon sikerül befolyásolni az ország gazdasági szerkezetét; mindamellettt képtelenség volna azt állítani, hogy védővámos politika tervgazdaságot jelent. Ugyanez áll a vasút- és útépitési programra, közmunkákra, pénzügyi politikára és így tovább ... Ha mindez tervgazdálkodást jelent, akkor a kifejezés teljesen tartalom nélküli. Ez

esetben tervgazdálkodásról beszélhetünk a történelem kezdete óta már s ekkor természetesen a kapitalizmus a legtisztább tervgazdaság, mert hiszen jogi és intézményes keretei rendszeres meg gondolás alapján teremtettek meg. Nincs gazdasági politika, amire ez rá nem illik, beleértve a liberálist is, melynek terve az, hogy nem „tervez“. Nem a terv, mint olyan, hanem a tervezésnek különleges, a piacgazdálkodással ellentétes módszere jellemzi a tervgazdaságot.

Tehát sem ortodox liberalizmus, sem kollektívizmus. Mindezzel szemben Röpke a „harmadik utat“ javasolja. Bőnek előfeltétele gazdasági szabadság és verseny; ebben a szilárd keretben fontosabb program-pontjai a következők:

Decentralizáció, a kisebb termelési egységek s a társadalmilag egészséges élet — és hivatásformák (elsősorban a parasztiak és kézművesipariak) fejlődésének előmozdítása: monopóliumokat és koncemeket megakadályozó jogalkotás; a piac szigorú felügyelete, az ipar új, nem proletarizált módjainak kialakítása; a méretek és arányok emberi mértékre való csökkentése; a szervezés, specializálás és munkamegosztás túlhajtásainak korrektúrája; a szélesebb alapú tulajdonmegosztás előmozdítása: az állami beavatkozás józan korlátozása a piacgazdálkodás irányában és annak szabályai szerint („nem-konform“ és tervgazdasági állami beavatkozás helyett „konform“ beavatkozás), emellett a tulajdonképpeni tervgazdálkodás számára megfelelő hely biztosítása alapos átgondolás szerint. Példá gyanánt a szerző ismét Svájc politikai, gazdasági és társadalmi berendezkedését állítja az olvasó elé.

Ez a „harmadik út“ tehát nem zárja ki a gazdasági életből az állami beavatkozást — mondanunk sem kell, hogy nem volt a liberalizmusnak olyan korszaka, mikor az állami beavatkozásnak hely ne jutott volna s ez a beavatkozás — a háborús viszonyokról nem is szólva — szinte mindenütt a világon növekvő mértékű, — de megkülönbözteti a piacgazdálkodással és a verseny elvével összeegyeztethető, velük egyirányú s az ezekkel ellentétes: a „konform“ és a „nem-konform“ beavatkozást. Megengedhető — konform — a beavatkozás, amely a gazdasági folyamat kereteinek feltételeit szabja meg; nem engedhető meg, az, amely magának a piacgazdálkodásnak mechanizmusába, nevezetesen az áralakulásba és a versenybe nyúl be. Különböző példákkal illusztrálja a szerző a beavatkozás e két módját. A nemzetgazdaság külső egyensúlyának helyreállítása a pénzürték csökkentése (leértékelése) útján nagyon meggondolandó ugyan s ehhez az eszközhöz csak végső szükség esetében szabad nyúlni; mindamélt az az intézkedés konform beavatkozás jelent. Ezzel szemben a kényszer-deviza-gazdálkodás: nem konform beavatkozás. A védővámok rendszere megengedett, mert nem egyéb, mint költségteher, melyet a kereskedelem éppúgy továbbhárít, mint például a fuvar költségek emelését, de egyébként az áralakulás szabályozó befolyását nem szünteti meg; meg nem engedett beavatkozás ezzel szemben a külkereskedelem szabályozása kontingensek és kliringegyezmények révén. Teljesen konform jellegű beavatkozás az üzletek zárórája, vagy a vasárnapi munkaszünetet megállapító rendelkezés; teljesen meg nem engedett bizonyos beruházások tilalma. Valamely beavatkozás nem-konform jellege megnyilvánul abban is, hogy egyik rendelkezés más meg nem engedett és nem kívánatos intézkedéseket von maga után. (A szerző helyében azt mondanék Goethével: „das ist der Fluch der bösen Tat, daß sie fortwährend Böses erzeugt“.)

Mihelyt az állam a meg nem engedett beavatkozások terére lép, minden kezd lefelé csúszni. A közhatalom harcban van a piac szembenálló erőivel. „Egyre terjedelmesebb intézkedések válnak szükségessé a piac reakciójának

legyőzése céljából s a reakció annál hevesebb, minél mélyebb és átfogóbb beavatkozással áll szemben, míg végre az állam félig-meddig s bizonytalan időre győztesnek tekintheti magát, ha minden nem konform beavatkozás és kollektivizmus ultima ratiojához: a halálos ítélethez elérkezik. Nem tréfa tehát, hanem ádáz valóság, hogy a piacgazdálkodás végső fóruma a végrehajtó, a kollektivizmusé pedig az „ítéletvégrehajtó“.

A könyv elolvasása mindenkit meggyőzhet arról, hogy a gazdasági rendszerek bírálatában lényegesen erősebb, mint a „harmadik út“ tervezése terén. A diagnózis éles és gyakorlott szemre valló, találó, meggyőző; a terápia bizonytalanabb.

Hármas alapon épülne a harmadik út: az önálló és adósságmentes birtokos parasztság az egyik, a kézműves és kiskereskedő a másik; a harmadik a gyáripari munkásság életfeltételeinek átalakítása decentralizálással s olyan intézkedésekkel, melyek a tömegesedés ellen hatnak.

Mindhárom társadalmi réteg jövőbeli kívánatos életalakulásának taglalásánál a szerző szeme előtt a svájci példa lebeg. Ez leginkább a kézművesipar tekintetében látszik meggyőzőnek. Amennyit például a svájci kézművesképzésről, a mestervizsgák gyakorlatias és mégis rendkívül terjedelmes és mélyreható ismereteket megkövetelő rendjéről tudunk, annak alapján feltételezhetjük a svájci kézművesipar kivételesen magas nivóját; ez valóban boldogulásának egy biztosítóka, más országok számára követendő példa lehet.

Ami a parasztságot illeti, kérdeznünk kell, vajjon az adósságmentes parasztbirtok (a svájci parasztbirtok magyar szemmel nézve nagyon csinos polgári vagyont jelent) boldog birtokosain kívül alkalmazottainak, cselédjeinek, napszamosainak élete is olyan idillikus-e; jövője híjjával van-e minden proletár-jellemvonásnak? Aki sokfelé járt Svájcban, annak alkalma volt megfigyelni, hogy a hegyi parasztságot, az önállókat s aránylag vagyonosakat is, mily kegyetlen harcot folytatnak hegységgel, időjárással, vízzel és vízhiánnyal s ha egyszer hozzánk kerül valaki közülük, mily álmétköző irigységgel nézi a mi síkföldi gazdálkodásunkat. Minden ország ismeri a Land-Flucht-ot; Svájc az Alp-Flucht-ot is; az ezer és kétezer méter magasságban levő elhagyatott alpesi gazdaságok irgalmatlan magányából a fiatalabb nemzedék menthetetlenül a városba menekül. Igaz, mindezt a szerző sokkal jobban ismerheti, mint mi; viszont mi tudjuk azt, hogy semmiféle földreform nem alakíthat csupa parasztgazdasággá bizonyos más tradíciók alapján, más gazdálkodási feltételekkel művelt földeket.

A gyári munkásság életfolyásának alakulásáról kétségen kívül sok megszívelni valót mond Röpké. Decentralizálással, a munkajog fejlesztésével és egyéb eszközökkel az „eltömegesedés“ folyamata lassítható, talán vissza is fejleszthető. A rendelkezésre álló statisztikai adatok valóban azt mutatják, hogy Svájcban például a gépiparban — s ebben Svájc kiváló helyet foglal el — az egy üzemre eső átlagos munkáslétszám meglepően kicsiny, lényegesen kisebb, mint például nálunk s Magyarország még távolról sem a mammut-vállalatok hazája. Kérdés, nem terjedt-e ki a svájci statisztikai felvétel kisebb üzemekre is, mint a magyar? Az is kérdés, vajjon a munka rendszerén: azon, hogy a gyári munkások jelentékeny része naphosszat egyhangú munkát kénytelen végezni, javít-e más, mint a munkamenet további gépesítése, ami újabb zavarokat okozhat, — igaz, hogy a tapasztalat szerint csak átmenetileg.

Röpké a svájci Bally-gyár példáját hozza fel, azt illusztrálendő, hogyan lehet a gyári munkásokat házhoz és földhöz juttatva meggyökeresíteni s melegebb és emberibb életkörülmények közé juttatni. A példa elgondolkodtató. Ilyen üzem nálunk is van, nem is egy. Valóban joggal kérdez-

hetjük tehát, hogy ami megtörténhetett egy-két üzemben, nem válhat-e általánossá?

A könyv befejező fejezetei a nemzetközi forgalom új rendjében keresik a „harmadik utat.“ Előbb azonban újabb eleven és erős bírálatot olvassunk a monopóliumokról, közéljük értve a szakszervezeteket is, — különösen az Egyesült Államokban kifejtett működésük alapján — a szabadalmi jogról, a részvénytársaságokról s a kartelekról.

A nemzetközi forgalom tekintetében hivatkozik az 1814—1914 között lefolyt száz évre, midőn méltán lehetett világgazdaságról beszélni. Ennek előfeltételei közé tartozott egy valóban nemzetközi pénzrendszer, mely az aranyalapon volt lehetséges. A világgazdaságban a „harmadik“, a szerző által javasolt út: visszatérés a tizenkilencedik században kialakult nemzetközi rendhez.

Jegyzeteinek bőséges és kimerítő anyaga emeli a tanulmányozásra méltó könyv értékét. S mielőtt valaki túlságosan hangsúlyozná azt a kifogást, hogy bíráló részei mintha tartalmasabbak és megalapozottabbak volnának orvoslási javaslatainál: figyelembe kell vennie Tacitusnak azt a mondatát, amelyet a szerző mottó gyanánt ír egyik fejezete élére: „Tardiora sunt remedia quam mala“ — lassabban hat az orvosság, mint a betegség.

LENGYEL GÉZA